

ЛЕКЦІЯ №8

Тема: Традиції військової підготовки у період київської русі
з дисципліни “Допризовна підготовка”
для студентів 5 курсу факультету фізичного виховання
(спеціаліст)

ПЛАН

1. Народно-побутові форми ВП.
2. Професійні форми ВП.
3. Засоби ВП
4. Форми реалізації ВП.

1. Народно-побутові форми ВП.

Народно-побутові форми ВП молоді та дорослих східнослов'янських племен.

Зовнішня небезпека, що йшла зі степу (хозари, печеніги, половці) була постійним фактором впливу на життя та побут русичів. Як відзначає І.Крип'якевич, “серед таких обставин наш народ мусів бути всеозброєний, готовий до оборони. Так само над Дніпром, як над Бугом, так само на поліських багнах, як на карпатських переходах населення все було у воєнному поготівлі, все стежило, чи не йде на край воєнна небезпека.”. У зв'язку з цими обставинами, племена східних слов'ян змушені були шукати для своїх поселень безпечні місця, використовуючи природні перепони (гірські ущелини, густі ліси, непрохідні болота) для свого захисту. Місце поселення ретельно укріплювалося. Навколо нього насипали вали, ставили частокіл, обкопували ровами. Тільки зі зброєю в руках можна було оборонити свої права, відстояти свої домагання та добути повагу у ворога. В цих складних умовах ВП посідала чільне місце у житті русичів. Досконале володіння зброєю, бійцівські якості (морально-вольова та психічна підготовка), оволодіння необхідними у військовій справі вміннями (їзда верхи, гребля, плавання та ін.), полювання були визначальними факторами впродовж усього життя східних слов'ян.

Реалізація підготовки молоді до військової справи була покладена на традиційні народно-побутові форми, що склалися протягом попередніх віків. Первинними ланками цих форм були рід і сім'я.

Як відзначив І.Крип'якевич, рід був основою воєнної організації східнослов'янських племен. Він репрезентував водночас групу посвячених людей, оселю, господарську організацію і відділ війська. У його функції входило дбати за підготовку оборони поселення, виготовлення зброї та різноманітних військових засобів, а також налагодження процесу навчання, підготовки молоді до військової справи.

Усвідомлюючи необхідність військового вишколу, давньоруська община, рід намагалися цілеспрямовано виховувати підрастаюче покоління у військовому дусі, при чому, в основу цього процесу було покладено статево-віковий принцип. З цією метою застосовувалися різноманітні фізичні вправи, що за своїм змістом відображали або нагадували військову діяльність людини, а також мисливство. Вагоме місце у процесі ВП молоді посідали природні локомоції - біг, ходьба, плавання, лазання, стрибки та ін.

Про раннє залучення дітей та підлітків до військового вишколу переконливо свідчать численні археологічні пам'ятки, серед яких - дитячі луки, стріли тощо. Показовими є знахідки дерев'яних дитячих іграшкових мечів, що були виявлені археологами у ранніх пластах Ладоги, копіюючи різні форми цієї зброї дорослих.

Військова орієнтація закладалася дитині з перших днів її життя, під час обрядових дійств, присвячених її народженню. Так, арабський мандрівник Ібн-Дауд пише у X ст.: “Як у кого з них (русичів - авт.) народиться син, він (батько - авт.) бере оголений меч, кладе перед новонародженим і каже: - не залишу тобі у спадщину ніякого майна, матимеш

тільки те, що здобудеш тим мечем.” Як бачимо з цього обряду, що сформувався на певних світоглядних засадах попередніх поколінь, давньоруська сім'я, громада у маленькому немовляті (хлопчиків), хотіла бачити перш за все майбутнього воїна - захисника і здобувача. Цей звичай ми умовно можемо назвати обрядом “народження”.

Наступним з древніх ритуалів військового спрямування були “постриги”. Цей ритуал засвідчений літописними джерелами XII-XIII століть. Він відбувався тоді, коли хлопчиків виповнювалося три-чотири роки. Як стверджує І.Крип'якевич зміст ритуалу полягав у тому, що: “Хлопця вперше саджали на коня тоді, коли робили йому постриги - перший раз остригали волосся.”. Ритуал “постриги” символізував перехід хлопчика від матері під опіку батька. З цього часу він повинен був стати на шлях молодого воїна і під керуванням батька, поступово, по мірі підростання, перебирати у нього його досвід і бойове мистецтво. Обряд постригів відбувався восени, 14-го вересня, в день Семена Стовпника. На відміну від русичів, при польських княжих дворах постриги відбувалися на сьомому році життя. Хлопець при постригах діставав нове ім'я.

На наш погляд, ритуал “постриги” був поширеним загальнонародним явищем у середовищі східнослов'янських племен періоду ранньої Русі. “Княжі” постриги XII-XIII ст. це тільки пізній вияв цього ритуалу, так само, як посвята у воїни - ініціації - згодом, у дружинному середовищі, трансформувалася у посвяту у лицарі. Доказом цього є також і те, що цей обряд побутував і у добу Козаччини, саме як народний звичай.

У семирічному віці в Київській Русі підліток вважався вже напівдорослим і активно залучався до громадських справ, таких як полювання на дрібного звіра, випасання худоби. Слід зазначити, що випасання худоби у цей час було доволі важливою та небезпечною справою і здійснювалось разом із дорослими воїнами. Втрата худоби за обставин нападу ворожих сусідів або лісових хижаків (вовків, ведмедя) могла поставити рід на межу виживання у неврожайний рік. Тому молодь вибиралася на пасовище добре озброєною, готовою до усяких несподіванок.

В цей час ВП підлітка продовжувала проходити під опікою батька та членів роду, але до цього процесу починають долучатися вже і інші народно-побутові форми - своєрідні громадські організації.

Особлива роль у підготовці майбутніх воїнів відводилась старійшинам роду або найдосвідченішим його членам, нерідко спеціально призначеним вчителям, які займалися з повними гуртами дітей, підлітків та юнаків. Етнографічні матеріали свідчать про те, що виховання юнаків відбувалося у спеціально для цього організованих “домах молоді”, або “мужських домах”, де вони проходили спеціальну підготовку, засновану на народних елементах ВП. В цьому віці в давньоруській державі починали навчати грамоти, стрільби з лука, фехтуванню, володінню списом і арканом, їзді верхи, а з дванадцяти років - і військовим хитроцям.

У 17-18-річному віці, а за деякими свідченнями у 12-13 років, проводилися ініціації - посвята юнаків у воїни. В середовищі східних слов'ян і далі продовжували існувати давні інституції підготовки молоді до вступу у зрілий вік - ініціації. Це, зокрема, були табори для ВП молоді, так звані “лісові школи”, що функціонували в межах військових чоловічих союзів. Саме у них відбувалися ініціації молоді. Ймовірно, що ці організаційні форми збереглися у Київській державі ще досить значний час, особливо у провінційних, віддалених від центру місцевостях. Після утворення Київської Русі князі зі своїми дружинами ще довго не могли опанувати непокірні племена, що вели предковичний спосіб життя і спиралися на своє військово-племінне ополчення, воїни якого у юнацькі роки проходили ВП у “лісових школах”. Після багаторічної ВП, коли молодь полювала, брала участь у сутичках з ворогом, вправлялася у володінні зброєю, жила “вовчим життям” далеко від поселень племені, їм слід було пройти певні випробування, після яких вони вважалися воїнами, повноправними членами суспільства і мали право голосу у вирішенні громадських справ. При ініціаціях (випробуваннях) основна увага зверталася на перевірку фізичної підготовки молодих слов'ян.

Обряди “постриги” та “посвята у воїни” були дуже важливими у житті людини і символізували своєрідне переродження, перехід від попереднього способу життєдіяльності до нового дорослого стану. Існували і певні зовнішні атрибути юнака, котрий пройшов

“посвяту” і став воїном. Найбільш поширеним серед них був бойовий пояс. Тацит у I ст. н.е. писав, що юних германців посвячували у воїни, оперізуючи їх поясом з мечем. Пізніше цей обряд був покладений в основу середньовічного ритуалу посвячення у лицарі. Цей обряд був поширеним і серед деяких східнослов'янських племен. Так, бойовий пояс, як невід'ємний атрибут дорослого чоловіка, воїна, зберігся до наших днів у традиційному одязі карпатських гуцулів. Мається на увазі черес - широкий шкіряний чоловічий пояс, багато оздоблений металом, тисненням, пристосований для носіння топірця, ножа, кресала, люльки, грошей тощо. Як відомо, гуцульський юнак ставав справжнім легенем, коли батько дарував йому черес. Черес є також свідченням високої майстерності нашого народу у виготовленні самобутньої зброї та військового обладунку воїна. Він, будучи дуже широким, прикривав найбільш важливу і незахищену частину тіла людини - тулуб, закриваючи його від низу живота до грудей. Технологія виготовлення шкір, які складали черес, була такою, що його не можна було пробити ні ножем, ні стрілою. У східнослов'янських племенах вироблялися й інші захисні обладунки. Так, посли древлян до кн. Ольги, “... сиділи пишаючись, ... із великими бляхами на грудях.”

Заключною народно-побутовою формою ВП молоді та дорослих східнослов'янських племен було народне ополчення - вої. По суті все доросле чоловіче населення, котре могло тримати в руках зброю, було воїнами. Військо, на думку І.Крип'якевича, в тих часах було частиною громадянства, це був сам народ. Ополчення воїнів племені як військова організація не мала сталої форми і носила тимчасовий характер. Постійні військові відділи, нерідко воїни-професіонали, знаходилися в основному тільки у прикордонних городищах. Народне ополчення збиралося з метою здійснення військового походу проти ворогів або для захисту власних життєвих інтересів. При очікуванні нападу ополченці поповнювали постійні залоги воїнів прикордонних городищ, при настанні миру - повертались до побутових справ. Тому ВП у народному ополченні мала різні напрямки. Для ряду людей, повсякденна робота яких була мало пов'язаною з військовою справою та полюванням, і у яких набуті скоріше військові навички та вміння були дещо втрачені, ВП носила характер своєрідної перепідготовки. Для воїнів постійних залог та професіоналів (якщо такі були) ВП була звичайним явищем повсякденного життя, а для молоді, котра ще не пройшла посвяти у воїни, - своєрідним "курсом молодого бійця".

Зміст ВП воїнів, загалом, був однотипним для всіх членів ополчення, що впливало із однакових видів озброєння (списи, луки, мечі, бойові сокири та палиці), та давніх військових традицій, на котрі суттєво впливала своєрідність місця поселення (гори, річки, болта, ліси та рівнини). У давньоруських племенах роди військ ще не набули чіткого виокремлення, що також зумовлювало різнобічність військового вишколу кожного індивіда. Разом з тим, існували і "спеціальні" військові відділи, які готувалися до виконання специфічних військових завдань. Так, Г.Василенко стверджує, що у слов'янських військах були загони пластунів (розвідників - авт.), які володіли мистецтвом вести поєдинок в умовах ночі. Очевидно їхня ВФП мала певні особливості і вимагала вміння непомітно і швидко пересуватися (плавати, пірнати, веслувати, їздити верхи), довгий час знаходитися нерухомо, часом в несприятливих умовах зовнішнього середовища, не виявляючи своєї присутності, відмінних фізичних якостей та загартованості. У вищенаведеному прикладі можемо припустити, що пластуни проводили тренувальні "завдання" та сутички у нічний час.

Територіальними одиницями в організації народного ополчення, на думку І.Крип'якевича, були окремі поселення - села, на чолі яких стояли сільські старшини, старости.

У народній педагогічній системі східнослов'янських племен існував ще один, заключний обряд, що мав певний зв'язок з ВП воїнів - "тризна". Цей обряд відбувався для пошанування загиблого воїна або померлого родича та носив змагальний характер. Про "тризну" знаходимо згадку у "Повісті минулих літ": "... хай поплачу на могилі його і влаштую поминки - тризну мужу своєму", каже княгиня Ольга древлянським послам. Під словом "тризна", котру творили над покійником, треба розуміти, звичайно, не поминальний бенкет по померлому (він мав назву "страви"), а бойові ігри, ристалища (кінні перегони - авт.), особливі обряди, покликані відігнати смерть від живих, демонструючи їх життєздатність. В пам'ятках XI ст. слово "тризна" означає "боротьбу", "змагання" і

відповідає грецьким словам, що означають змагання в палестрі або на стадіоні. "Тризнище" - арена, стадіон, місце змагань.

Під час тризни проводилися різноманітні ігри та забави, співи, танці та дужання (боротьба). Самим дійством тризни була військова сцена, що супроводжувалася брязкотом зброї, вигуками і військовими піснями. У цьому обряді могли брати участь тільки дорослі "посвячені" люди. Для молоді, котра спостерігала за дійством, він міг мати важливе виховне та повчальне значення.

Усі вище описані ритуали та обряди мають виразне мілітарне забарвлення і складають систему, що на нашу думку, відображає важливість ВП у різні періоди розвитку та становлення людини аж до її смерті включно (таблиця 1). Як відомо з історії, подібні ритуальні дійства зафіксовані у багатьох народів світу.

Таблиця 1

ОБРЯДИ ТА РИТУАЛИ У СФЕРІ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ (IX-XIV СТ.)

№	Назва	Вік
I	Обряд "народження"	-
II	"Постриги"	3-4 р.
III	Ініціації: "Посвята у воїни"	
	- молодь знатного походження	12-13 р.
	- молодь "простого" люду	17-18 р.
IV	"Тризна"	-

2. Професійні форми ВП.

Від кінця IX ст. і аж до смерті Ярослава Мудрого (середина XII ст.) налагоджуються активні зносини Київської Русі із зовнішнім світом, поживляється торгівля, поширюються промисли, розвивається мистецтво, освіта. Йде активна розбудова церков, монастирів. При них заснуються перші школи. Так, за князювання Володимира Святославовича в Києві вже існує державна школа, в якій існує, як пише літопис, "постигали учение книжное" діти "нарочитой чади" - найближчого оточення князя. "Учение книжное" - не просто грамотність, а навчання тодішнім наукам. Разом з тим, як відзначає П.Толочко, крім державних і приватних шкіл існувало і приватне навчання. Так, Феодосій Печерський одержав освіту в невеличкому місті Курську, де він учився в "єдиного вчителя" і за словами літописця Нестора, досить швидко осягну усі "граматикия". Позитивні сторони цього процесу знайшли своє відображення і у військовій сфері. В цей період історії Русі виникають нові, професійні форми ВФП молоді та дорослих. Однією із перших таких форм була інституція наставництва - приватні вчителі. "Для вирішення воєнних завдань як зовнішнього, так і внутрішнього характеру необхідно було виховати міцних і сміливих воїнів, і це було одним із найважливіших завдань народної педагогіки. В письмових джерелах достатньо повно відображено процес ВП підростаючого покоління у князівсько-боярського середовищі, де велику роль відігравав інститут наставництва. Крім того, інститут наставництва був поширеним і серед інших верств населення, що було необхідно для формування повноцінного народного ополчення, яке відіграло у воєнному відношенні значну роль." [30]. Відомо, що впродовж усього росту та змужніння молодого княжича його супроводжували декілька вчителів, нерідко іноземців, серед яких були і фахівці з різних видів ВФП, що займалися з ним індивідуально. Ці вчителі-наставники спеціалізувалися на навчанні якогось одного або кількох видів зброї (стрільбі з лука, фехтуванню), прийомів бою рукопаш (боротьба, бій навкулачки), оволодінню засобами пересування (верхова їзда та ін.). Часом "головними" вчителями військової справи молодого княжича виступають бояри або сам воевода. Так, син Данила Галицького - Лев - малим хлопцем ходив у бої під опікою довірених бояр. Наставником молодого князя Святослава був його воевода - Свенельд.

Наступними професійними формами ВП виступають виховні та освітні заклади, до яких ми можемо віднести школи, товариства і, можливо, монастирі.

Найважливішим вмінням воїнів як народного ополчення, так і княжої дружини, та й взагалі дорослої людини, було досконале володіння різними видами холодної зброї. Насамперед луком, списом, мечем, шаблею, бойовою палицею чи сокирою. Використанням захисних засобів - військових обладунків (кольчуг, панцирів), щитів. Тому для тренувань у володінні зброєю у Середньовічній Русі створилися організовані товариства стрільців з лука і фехтувальні школи, що знаходилися у Києві та Новгороді. Не виключено, що такі форми ВП побутували і в інших центрах князівств Київської Русі.

Є певні підстави вважати, що ВП подекуди мала місце і у монастирях, що, окрім культового, носили ще й оборонний характер. Яскравим прикладом таких споруд є церква-фортеця у Сутківцях на Поділлі XV-XIV ст. Самій церкві були необхідні "дужі старці" для підтримання порядку в монастирях (епістимарх - чернець, що стежив за дисципліною у монастирі), для здійснення тривалих стомлюючих паломництв до святих місць (характерний приклад - відоме ходіння Ігумена Даниїла на початку XII ст.), для оборони монастирів від посягань ззовні ("Приходили... под Печерский монастырь немецкие воеводки... с конними и пешими со многими людьми узгоном и забежью вломилися в острог, и мі твои государеві богомольці ... билися с ними". Герої відомої Куликовської битви Пересвет і Осляба - "воїни-ченці". Згадаймо бій Пересвета з Челубеєм. Пересвет був монахом Троїцького монастиря. Монастирські люди вміли і танцювати ("Денис поп ... на литургии деи за престолом плясал") і боротися ("А тот поп в братчине боролся с Лучкою Медведем и скуфью свою сам себя сложил борючися...").

Особливого значення ВП набуває у структурі княжої дружини - професійного війська, що сформувалося у IX ст.. На початках вожді та їхні дружини, чи військові ватаги були звичайними найманцями у східнослов'янських племенах і їхньою функцією було нарівні з військовими структурами племені здійснювати охорону племінних земель та угідь, та й у цілому відповідати за безпеку даного роду чи племені. Але дуже швидко, завдяки значно кращій військовій організації і професійній ВП, вони опановують владу у племенах своїх підопічних. Цей процес не був безболісним та швидким, але давньоруські общини та їхні військові формування - народні ополчення вже не мали достатньої сили, щоб протистояти могутності князів, що спиралися у першу чергу на свою військову силу - дружину.

Якщо спочатку князі та їхні військові ватаги переважно були скандинавського походження, у зв'язку з тим, що, маючи кращу військову організацію і зброю, вони змогли дещо відтіснити місцеві подібні формування, то вже невдовзі дружини були в основному сформовані із представників місцевих родів та племен, що доволі швидко перейняли кращі сторони організації та військового мистецтва варягів.

Як відзначає І.Крип'якевич, українське військо в XI-XIV ст. складалося з двох головних формацій: із дружини, важко озброєного лицарства, та з воїв, що були народним ополченням. Отже, як бачимо, народні форми військової організації у подальшому не втрачали свого значення і руське військо було своєрідним поєднанням народних та професійних його форм. Дружина, у свою чергу, поділялася на два підрозділи. У перший входили найбільш знатні досвідчені воїни, які склали верхівку князівської влади. Це була "старша" дружина. Другим "підрозділом" була дружина "молодша" - отроки, боярські діти або просто молодь. Усі вони переважно походили із боярських родів, місцевої знаті, і у княжій дружині готувалися до військової служби. У випадку ворожого нападу або підготовки значного військового походу скликалося народне ополчення. До половини XI ст. саме воно було головною силою князівської дружини. Так, відомо, що в походах на Грецію у 907 р. окрім дружини князя Олега, яка переважно складалася із варяг, брало участь і чисельне народне ополчення, що було сформоване із воїнів різних східнослов'янських племен: слов'нів, кривичів, деревлян, радимичів, в'ятичів, полян, хорватів, дулібів.

На відміну від народного ополчення, дружина не мала характеру всенародного війська. У неї могли потрапити тільки представники вищих верств громадянства. Лише боярство користувалося спадщинним правом приналежності до дружини. Так, першістю у "молодшій" дружині користувалися боярські діти, батьки яких знаходилися на службі у

князя. Для усіх інших людей, що не належали до знаті різного рівня, доступ до вступу в дружину був суттєво обмеженим. "Хіба, що дуже важливі заслуги й особлива підприємливість могли людину з низького роду винести в ряди дружини". Зокрема, таке траплялося тоді, коли князь спирався на силу "молодшої" дружини, запідозривши у зраді бояр із найближчого свого оточення.

Професійна княжа дружина була тією силою, що цементувала князівську, а згодом і державну владу, і використовувалася не тільки проти зовнішніх ворогів, а й для вирішення внутрішніх міжусобних конфліктів. "У боротьбі із сепаратистськими тенденціями з боку великого боярства князі мусили спиратися на постійну дружину, розташовану поблизу від столиці князівства й готову щомиті вирушити в похід."

У відповідності до видів озброєння княжа дружина поділялася на різні бойові категорії. Головні значення мали оружники і стрільці. Оружники (важко озброєні воїни) у свою чергу поділялися на мечників та копійників. На означення цього роду війська (воїнів, озброєних списами) літопис вживає назву копійники (1180). Стосовно мечників, то згадку про них знаходимо у "Руській правді" Ярослава Мудрого. Стрільці (лучники) були давньою категорією східнослов'янських воїнів і рекрутувалися (у XII ст.) тільки з місцевого населення. На думку І.Крип'якевича, стрільці особливого розвитку набули в галицько-володимирській державі за князя Данила. В різних походах вони виступають у великій кількості, як окремі відділи або як допоміжна сила при важкоозброєних воїнах і здобувають собі славу доброго війська. Під час походу на ятвягів 1235 р. польські князі просили Данила Галицького, щоб дав їм у допомогу своїх стрільців, що свідчить про високу військову майстерність цих руських воїнів. Основною зброєю стрільців були луки та стріли, хоч кожен воїн, напевно, мусів мати й іншу зброю, для ближнього бою (ножі, бойові палиці та ін.). Цікаво, що у війську князя Данила у 1251 р. стрільці мали якийсь різновид луку, що мав назву рожанець.

Княжа дружина формувалася як традиційно піше військо. Зате на початках Київської держави майже усі походи східних слов'ян на Візантію відбувалися річками і морем. Тому військо складалося із двох родів: піхоти, з традиційною зброєю середньовіччя - сокирами, мечами, списами, луками, стрілами, а також плавного війська - флотилії, яка по Дніпру доставляла війська до чорноморського побережжя." Складно відповісти, чи можемо ми виділити руський флот в окремий рід війська Київської Русі, швидше мова може йти про руських "морських піхотинців" у структурі княжої дружини. Навряд це були окремі військові відділи, скоріше ратники-піхотинці були обізнаними з морською справою і проходили певну ВФП із врахуванням специфіки ведення морських поєдинків. На нашу думку, це було характерним, насамперед, для дружини Північної Русі.

Незабаром у Київській Русі з'являється потужна кіннота, котра формувалася під значним впливом степових кочовиків. На думку Р.Іванченко, важливу роль у руському війську відігравали кочові племена торків, берендеїв, чорних клобуків, витіснених печенігами і прилучених Володимиром Хрестителем до оборони своєї держави. Згодом з їхнього числа рекрутувалися особисті князівські загони: чорних клобуків, типу кінної гвардії, які брали активну участь в обороні південних околиць Київської Русі. Зрозуміло, що ці формування суттєво впливали на становлення руської кінноти.

У княжій дружині існував ще один підрозділ, котрий необхідно згадати. Це - гридні - особиста охорона князя, котра знаходилася постійно при його боці, як у поході, так і у його гридниці - князівському передпокої. Арабський мандрівник Ібн-Фадлан у 922 р. залишає згадку, що: "у руського короля є звичай, що з ним на дворі його живе чотириста відважних товаришів і вірних людей, які разом з ним умирають і дають себе на смерть разом за нього. Цих чотириста людей сидить під його престолом..." Не викликає сумнівів те, що в гридні відбиралися не тільки вірні люди, але й відмінні воїни, кращі з-поміж кращих.

Як і у попередні часи, в професійних регулярних військах Київської Русі існувала і певна розвідка. Князь Аскольд здійснив похід на Константинополь, коли у столиці не було військ: імператор Михаїл III пішов на територію Малої Азії проти арабів.

Отже, ВП у княжій дружині залежала від роду війська, його цільового призначення, специфіки озброєння і проводилася з врахуванням цих особливостей.

Окрім соціального статусу людини, при відборі у дружину мусили враховуватися і інші фактори, зокрема зовнішні параметри тіла (ріст, вага), рівень розвитку фізичних якостей, здоров'я, уміння володіти зброєю та ін. Не виключено, що у "молодшу" дружину могли потрапити ті юнаки, котрі звернули на себе увагу на народних ігрищах, у змаганнях з боротьби, боїв навкулачки, стрільби з луку та ін. Пройшовши певний вишкіл у "молодшій" дружині, загартувавшись у боях, воїн міг потрапити у "старшу" дружину, якщо довів, що може і готовий бути зарахованим до її числа.

Як відзначає І. Крип'якевич, у безнастанних війнах, походах та боях витворилась еліта українського війська, найкращий його вицвіт - лицарство. Воно творилося під рукою визначних князів-воївників, найкращих представників знаходило у княжій дружині, та й широкі маси війська перебирали його звичаї.

Для усіх лицарських утворень Європи, зокрема і руської дружини, була характерною підготовка молоді, навчання майбутніх лицарів. Л. Залізник вважає це розвитком стародавньої загальноєвропейської традиції ініціації юнаків у первісних громадах воїнів-вовків. Так, германці у I ст. н.е. посвячували юнаків у воїни лише після певної їх підготовки у чоловічих військових громадах. Термін такого навчання був різним, і з плином часу поступово збільшувався. Спочатку в лицарі посвячували в 12 років, згодом в 15, 19, а в XIII ст. у 21 рік. У Західній Європі тих часів батько відряджав 7-річного сина на навчання до відомого лицаря. З 7 до 14 років хлопчик був пажем при лицарі, з 14 по 21 рік - виконував обов'язки зброєносця (джури). І лише в 21 рік мав право стати повноправним лицарем. У Київській Русі підготовка майбутніх лицарів відбувалася приблизно так само, хоч існували і певні відмінності.

Військовий вишкіл молоді знаходився під безпосереднім впливом старшої дружини. Отроки служили при боярах і на княжому дворі. Під час бою вони мали під опікою коні лицарів або виступали як окремий бойовий відділ. В поході на ятвягів в 1256 році князь Данило при своїм боці залишив "отроків оружних". Отроки готувалися до бою під оком князя, а найбільш досвідчені брали участь у легких походах, у стежах та роз'їздах.

"У походах на степовиків особливо треба було виявити сторожкість, обережність і підприємливість - і це була найкраща воєнна школа для молодих.". Отже бачимо, що як і у західноєвропейського лицарства, "молодша" дружина часто виступає у ролі слуг (пажів), виконує функції зброєносців. Але, на відміну від персонального прикріплення одного чи двох учнів до лицаря, у руській дружині молодь проходила військовий вишкіл у своєму середовищі - "молодшій" дружині, а вплив і керування представників "старшої" мав загальний, а не персональний характер. Це, звичайно, не виключає персональної заангажованості окремих осіб з лицарства до таких з "молодшої" дружини, однак, на загал, персональні форми навчання були притаманні тільки представникам князівських династій та великого боярства, ВП яких слід розглядати окремо.

В часи Київської Русі виробився своєрідний дружинний кодекс честі, що генетично походив з родоплемінного суспільства, але визначався князівськими пожалуваннями - грошима, а також беніфіціями. Цей неписаний кодекс приписів, форм і звичаїв, що зобов'язував кожного воїна, ніхто не міг злегковажити під карою сорому і ганьби. Нагляд за строгим дотриманням норм лицарської честі лежав на великому князі. До головних постулатів цього кодексу належало :1) вірність своєму князеві у біді та небезпеці; 2) особиста доблесть та хоробрість воїна у бою та при виконанні військових завдань; 3) боротьба до загину, стійкість, самопожертва за князя. "Не погубимо чести князя свого!" говорять галицькі воїни, "хто не піде з нами, того порубаємо самі" - погрожують вони тим, що вагаються йти до бою. Ці положення безпосередньо торкалися і князівських династій. Так, за нормами міжкнязівського права, виробленими з'їздами і договорами, князь, який відмовлявся послати дружину на боротьбу з половцями, втрачав владу.

3. Засоби реалізації військової підготовки

У процесі військового вишколу русичів використовувалося широке різноманіття засобів ВФП, що ґрунтувалися на народних традиціях, і у своїй взаємодії забезпечували адекватний рівень підготованості воїнів до військової справи. Під засобами ВФП розуміються різноманітні фізичні вправи, котрі безпосередньо чи опосередковано

впливають на вдосконалення рівня бойової готовності воїнів. До засобів бойового вишколу воїнів слід також віднести і природні фактори загартування (сонце, повітря, вода).

Важливу роль у процесі ВФП дітей, підлітків та юнаків відігравали народні форми фізичного виховання. Це передусім різноманітні ігри, забави, розваги. Більшість з них виникли ще у дохристиянський період і були здебільшого пов'язані із ритуалами дохристиянських свят та обрядів, змінами пір року, військовою діяльністю та мисливством. Особливо важливими у підготовці молоді до військової справи були ті ігри, що містили у собі бойові елементи. За своїм змістом ці ігри моделювали собою обставини, котрі наближено могли зустрічатися у реальному поєдинку, військовій сутичці. Ці ігри ми можемо умовно назвати народними іграми військового спрямування. Серед них, зокрема, "гра у війну", "у короля", "боротьба без рук - грудьми" та ін.

Ігри "у короля" та "боротьба без рук - грудьми" дуже нагадують організовану бойову тактику професійних дружин. Воїни, зімкнувши бойові лави, стоять плече в плече, виставивши зброю і прикриваючись щитами, сходились у поєдинку. Або з ходу - пішки, або з розгону, вони, не порушуючи бойового строю, впиралися зброєю або щитами одні з одними чи збивалися до купи. Основним завданням було порушити військовий стрій, порядок розташування воїнів-противників, викликати замішання, паніку, давку, що сковувало його дії, давало можливість розколоти ворога на групи і розбити поодинці, відрізавши їх один від одного. Ці перші хвилини бою, власне зіткнення, були найбільш вирішальним і хвилюючим моментом бою, від якого міг залежати і його вислід. Понад усе воїнам потрібно було вистояти, витримати тиск напіраючого ворога і не зламати своєї бойової організації. Як бачимо, ці ігри мають елементи бойової організації: боротьба проводиться із суворим дотриманням мовчання, що є елементом певної психічної "атаки", дії відбуваються тільки за наказом. Не виключено, що ці накази взяті із давніх військових команд професійних воїнів - княжих дружинників. У цих іграх розвивалися як фізичні якості юнаків (сила, витривалість, стійкість), так і морально-вольові - сила волі, взаємодопомога, почуття військової солідарності та колективізму.

Окрім вище наведеного, С.Килимник подає серед ігор ще "гру у боротьбу родів" та інші, а "гру у війну" називає прикладним боєм. Бої навкулачки подаються автором як гра "війна на кулаки", що може бути свідченням того, що перш ніж це єдиноборство виокремилася у самостійний вид змагальних фізичних вправ, воно первісно проходило у формі гри. Цікаво, що "гра у короля" та "у війну" були поширеними і серед дітей, які запозичили їх від дорослих.

Певне значення у ВФП молоді та дорослих, особливо у докняжий період і період становлення Давньоруської держави, відігравали народні танці як побутові, так і бойові. Танці формувалися у давнину як форма певного ритуального дійства. Вони носили певний магічний, сакральний характер, на що суттєво вплинув культовий чинник, що сформувався під впливом релігії праукраїнців - язичництва. У первісних танцях програвалася певна важлива дія, що мала незабаром відбутися або вже відбулася. Ритуальні танці відображали різноманітні сфери життєдіяльності людини, наприклад, шлюб, полювання, бій та перемогу у ньому, смерть та ін. Вирушаючи на полювання чи війну, члени роду чи общини виконували певні ритуальні дійства, що як правило мали форму танцю, намагаючись таким чином здійснити задуману дію на якомусь вищому, трансцендентному рівні, після чого вона мусіла тільки набути матеріального втілення і задобрити своїх богів, забезпечивши цим собі перемогу та успіх. Позитивне завершення заходу закінчувалося, знову ж таки, ритуальними танцями перемоги, жертвоприношенням та пошануванням богів.

Ритуальні бойові танці особливого значення набували у середовищі воїнів племені, а пізніше - у ранньодружинних утвореннях - чоловічих ватагах воїнів-професіоналів, особливо перед боєм. Їхнім призначенням було привести внутрішній настрій воїна у відповідний стан, налаштувати його психіку і свідомість до смертельної боротьби. З цією метою воїни часто намагалися втілитися в образи звірів, одягаючи на себе вовчі або ведмежі шкури та перед боєм доводячи себе до нестями ритуальними танцями та наркотичними напоями [76].

Військові танці виконувалися як зі зброєю (списи, бойві топірці та ін.), так і без зброї. Основою дійства була військова сцена, що супроводжувалася бойовими вигуками та

брязкотом зброї. На думку науковців, аналіз рухів, що складають основу бойових танців, дає підставу говорити, що вони були засобом не тільки мистецького відображення героїки праукраїнців, а й своєрідною цілеспрямованою системою фізичної підготовки. Фізична досконалість і воєнне мистецтво слов'ян розвивалися успішно завдяки систематичній підготовці. Ця підготовка органічно поєднувалась з повсякденною працею, вдосконалюючись на ґрунті самобутніх форм організації фізичного виховання. Як ми вже відзначили вище, це було пов'язано з умовами повсякденного очікування нападу, підготовки до воєнних походів та зіткнень з ворогом.

Одне з найвагоміших місць серед засобів ВФП у досліджуваній період посідали фізичні вправи із використанням предметів. До цих предметів слід віднести, перш за все, різновиди зброї (списи, луки, мечі, бойові палиці та сокири, ножі, щити та ін.), а також інші предмети (каміння, палиці, мотузки-аркани тощо). Більшість вправ із перерахованими вище предметами входили в основу повсякденної підготовки східнослов'янських воїнів. Так, важливим засобом ВФП юнаків та воїнів у слов'янських племенах були двобої на палицях. Вправляння у володінні палицею з одної сторони використовувалося як засіб оволодіння цим своєрідним видом зброї, з іншої, бої на палицях могли виступати як попередній засіб навчання та подальшого вдосконалення з різними видами зброї. Так, в залежності від довжини і ваги палиці, молодь могла відпрацьовувати певні специфічні прийоми, характерні для таких видів зброї, як меч та спис, сокира та бойова палиця. У подальшому застосовувалася справжня та притуплена зброя, щоб запобігти каліцтву чи травматизму.

Для військової підготовки воїнів та розвитку фізичних якостей використовувалися вправи із застосуванням каміння, зокрема, метання округлого каміння в ціль і на відстань, піднімання важких кам'яних брил [79, 80]. Застосування каміння знайшло своє відображення у такому давньоруському виді зброї як праща. Воїнові доводилося тривалий час систематично вправлятися для того, щоб камінь, випущений із пращі, влучно потрапляв у ціль.

Фізичні вправи з використанням предметів були в основі військової підготовки як народних воєнізованих формувань, так і професійних воїнів-дружинників. Як відомо, кількість воїнів у дружині чи війську, була, за сучасними мірками, дуже незначною. У князівській дружині налічувалося від 200 до 400 воїнів, часом більше, а деколи і менше. Тричотири тисячне військо було уже дуже потужною армією. За таких обставин військово-фізична досконалість навіть одного воїна відіграла неабияке значення в цілому для перемоги у битві. Тому: "молодий воїн мусів пізнати всякі роди зброї, різні способи боротьби та лицарських вправ, мусів навчитися кидати списом, стріляти з лука, володіти мечем і шаблею, рубати сокирою, їздити верхи конем, ходити на лови, веслувати, боротися рукопаш. Це були тодішні спорти і підготовка до війни".

Дуже поширеними вправами у ВФП воїнів Київської Русі були стрільба з лука та списометання. Ці види зброї широко застосувалися як на війні, так і на полюванні.

Дуже поширеним видом зброї, особливо серед дружинників, були мечі. Меч, у певній мірі, був ознакою приналежності воїна до дружинного середовища. У Західній Європі мечі мали право носити тільки лицарі - дрібні та великі феодали. Оволодіння цим видом зброї потребувало від людини значних зусиль. "Меч був важкий і, щоб ним зручно (вправно, вміло - авт.) орудувати, треба було мати вироблену (натреновану - авт.) силу в руці. Легша вже була шабля, але її вживали рідко." [89]. Цікаво, що серед дружинників також були розповсюджені бої (фехтування) на палицях [90], які мали як тренувально-підготовче, так і військово-прикладне значення.

Руські воїни у процесі ВФП серед фізичних вправ із використанням різновидів зброї вправлялися і у володінні арканом. Ця зброя застосовувалася з метою полонення ворога, стягнення вершника з сідла тощо. Метання ножів у ціль було також важливим елементом бойового вишколу русичів.

Певний вплив і тренувальне значення для ВФП воїнів мав і захисний обладунок (кольчуга чи панцир, лати або броня, щит, шолом, налікотники та нагомільники та ін.). Лише один військовий обладунок важив біля 40 кілограмів. Тому кожен важкоозброєний дружинник повинен був певний час звикати до обладунку - ходити у ньому, їздити верхи,

далі - вправлятися у володінні різними видами зброї. Усе це потребувало адаптації і тренувань доволі значний час.

До іншої групи засобів ВФП слід віднести фізичні вправи з використанням засобів пересування (коні, човни, лижі тощо). Чільне місце серед фізичних вправ з використанням засобів пересування посідала верхова їзда. Взагалі верхова їзда, кінні ристалища-перегони були розповсюдженими як у середовищі княжої дружини, так і у широких верствах суспільства і становили невід'ємний елемент ВФП воїнів. На розвиток верхової їзди, як професійно-прикладного виду військової підготовки вплинула, насамперед, постійна боротьба з кочовиками. Це було стимулом і причиною становлення руських кінних військових підрозділів.

Важливе місце серед фізичних вправ із використанням засобів пересування посідало кермування човном (ладдею), гребля (веслярство). Веслярство у Київській Русі мало більш давні традиції, ніж навіть верхова їзда. Як ми вже відзначали вище, більшість своїх походів руські князі у IX-X ст. здійснювали водою, по річках і морю. Тому й не дивно, що серед воїнів знання веслярства і кермування човном було доволі поширеним.

Певне значення для ВФП воїнів серед вправ з використанням засобів пересування мало пересування на лижах. Особливого значення це вміння набувало у зимовий час як на полюванні, так і у військових походах. Не виключено, що зимою при необхідності створювалися спеціальні загони воїнів-лижників.

Не менш важливими засобами ВФП молоді та воїнів залишалися природні локомоції (ходьба, біг, стрибки, лазання, повзання, пірнання, плавання). Вони застосовувалися для розвитку фізичних якостей людини як з самого малку, так і у зрілому віці, і використовувалися у фізичному вихованні та військовому вишколі русичів. Так, серед різновидів природних локомоцій у середовищі руських дружинників, для ВФП використовувалися біг на 20 і навіть на 25 верст. Крім того, воїни займалися швидкісним лазанням по деревах, носили на собі одного чи двох товаришів (щоб розвивати свої фізичні якості - силу, витривалість, а також, при необхідності винести з поля пораненого). Цікаво, що дружинники вправлялися не тільки у лазанні по деревах, але й у "подорожі по гілкам" (тобто у вмінні стрибати з дерева на дерево). Використовувалися також стрибки у довжину та висоту, а також з жердиною. Ми вже наводили приклади про воїнів, що скакали через "гриви конячі". С.Килимник наводить також гру "скакання через рів" (на відстані 1,5 - 2 метри) та догори через тичку. Він зазначає, що такі стрибки проводились у формі змагань по 2, 4 і більше учасників.

Поширеним на Русі було плавання, особливо серед племен, що жили на берегах природних водоймищ. Плавання було важливою складовою ВФП руських воїнів. Це й не дивно для народу, що так часто здійснював річкові та морські військові походи. Під час таких походів воїнам неодноразово доводилося долати водні перешкоди вброд і вплав. Інколи уміння добре плавати могло врятувати життя воїнові, особливо під час відступу і втечі.

Ходьба і біг, на рівні з верховою їздою, застосовувалися у Київській Русі і для передачі інформації, бойових наказів та повідомлень. Відомо, що князі та боярство утримували гінців - піших та кінних. Такі гінці-післанці були і серед дружинників. Вони виконували надзвичайно важливу функцію під час військових операцій, розкиданих на великому просторі, особливо в умовах лісів та гірського ландшафту, коли полководцям неможливо було оком контролювати театр бойових операцій. Такі гінці у бою виступали координаторами дій між окремими відділами та полками війська.

До останньої групи засобів ВФП, на наш погляд, слід віднести змагальні фізичні вправи (протиборство, боротьбу, бої навкулачки, фехтування, різноманітні змагальні поєдинки - герці).

Відомо, що в Україні ще з докняжих часів були розповсюджені різноманітні види боротьби (дужання). Боротьба була важливим прикладним елементом ВФП воїнів і неодноразово застосовувалася воїнами під час військових сутичок, поєдинків та боїв.

Народна боротьба, як один із ефективних засобів ВФП, мала свої різновиди. Зокрема, це боротьба "навхрест" або "боротьба на лопатки" (групово), "боротьба навколішки", "боротьба лежачи". Цікаво, що у Київській Русі боротьба або двобій (навкулачки чи навіть зі зброєю) часто використовувалася як засіб вирішення суперечок та спірних питань між

людьми і сприймалася як справедливий божий суд. Серед давньоруських професій існували навіть бійці судових поєдинків - "полівники", а сам поєдинок-суд мав назву "поле". Широкого розповсюдження у період Київської Русі набули бої навкулачки.

Боротьба та кулачний бій були надзвичайно важливими складовими елементами бойового вишколу воїнів і часто використовувалися в реальному бою..

Певне місце серед змагальних фізичних вправ посідали протиборства. До протиборств ми відносимо будь-які види протидії (наприклад, опір, перетягування

Таким чином, вище описані засоби ВФП молоді та дорослих у період Київської Русі (IX-XIV ст.), складають певну класифікаційну систему, що включає в себе: 1) народні ігри військового спрямування; 2) військові танці; 3) фізичні вправи з різновидами зброї; 4) фізичні вправи з використанням засобів пересування; 5) природні локомоції; 6) змагальні фізичні вправи.

4. Форми реалізації військової підготовки

ВП молоді та дорослих у період Київської Русі (IX-XIV ст.) здійснювалася через різноманітні форми реалізації (військові, побутові). Під формами реалізації ВП розуміємо прояв та застосування здобутої у процесі військового вишколу бойової підготовленості.

Однією із спеціалізованих форм реалізації ВП була військово-прикладна підготовка у воєнізованих формуваннях Київської Русі, до яких слід віднести народне ополчення та професійні військові племінні утворення - військові союзи чоловіків з їхніми таборами "лісовими школами", а згодом і дружину - професійне військо князя. Тоді як у період ранньої Русі народне ополчення відіграло основну роль у князівському війську, то вже з XII ст. все більшого значення набувають професійні форми - князівська дружина, а ополчення скликається тільки у випадку необхідності. У цих воєнізованих формуваннях Київської Русі, з використанням цілого комплексу вищеописаних, традиційних народних засобів, цілеспрямовано велася ВП руських воїнів. В час, коли професійні форми починають домінувати, чіткіше окреслюється різниця у підготовці княжої дружини та воїнів народного ополчення. Тоді як ВП общинників мала тимчасовий характер і реалізувалася переважно у побутових формах (наприклад, полювання, грища), то вишкіл дружинників мав сталий, постійний характер і його реалізація проходила в основному через військові форми. Княжі дружинники, на відміну від звичайних общинників, не займалися сільськогосподарською діяльністю. Майже увесь свій час воїни вдосконалювали свою військову майстерність і рівень розвитку фізичних якостей.

Наступними виступають змагальні форми реалізації ВФП (різноманітні змагання), котрі за формами своєї організації можна також поділити на народні - "руські ігрища" та професійні - лицарські турніри, княжі "потіхи".

У виховній системі східнослов'янських племен важливе місце посідали ігрища, що були пов'язані з різноманітними обрядами культу та побутовою діяльністю. Ці змагання проводилися на перехресті великих доріг, між декількома поселеннями "межю села". В літописі "Повість минулих літ" знаходимо, що русичі: "... ставали на ігрища між селами, сходилися на ті ігрища, на пісні й танці...". Але для ігрищ більшого масштабу необхідні були і відповідні місця. Такими, як правило, виступають підвищення на місцевості - різноманітні гори, кургани або спеціально влаштовані городища. Подекуди такі городища влаштовувалися на болотах і були також місцями проведення масових релігійно-культурних ігрищ. Створені як святилища, вони могли вміщувати для участі у грищах декілька тисяч людей.

Якщо ігрища проводилися біля природних водоймищ, то, ймовірно, у них входили і водні види: плавання, гребля, пірнання. Відомо, що русичі були досить вмілими пірнальниками. Дослідник руських народних звичаїв проф. П.А.Лавровський повідомляє про такі цікаві і своєрідні змагання. На ріці Почайні (притока Дніпра) збиралися на початку червня кращі плавці-пірнальники. Суть змагання полягала в тому, що вони повинні були ловити під берегами Почайни вертких риб і викидати на траву. Переможцем ставав той, кому вдавалося спіймати найбільших рибин. А для цього потрібно було вміти не тільки чудово

плавати, але й довго залишатися під водою. В нагороду переможець отримував шовкову рибальську сітку, котру йому дарував князь або його прибічники.

Ігрища мали велике значення як змагальні форми реалізації ВП. Пізніше, в князівсько-дружиннім середовищі, започатковуються і лицарські ігрища - турніри. Вони відбувалися приблизно так само, як це було у західно-європейського лицарства.

Турнірний обладунок воїна був дещо важчий, ніж бойовий (біля 50 кг). Це можна пояснити тим, що на турнірах не ставилося завдання вбити суперника, хоч це і могло трапитися. Лицарям найчастіше загрозувало каліцтво або тяжкі тілесні ушкодження. Тому воїни намагалися максимально захистити члени свого тіла від ушкоджень, хоч через важкий обладунок втрачали у швидкості та координації рухів. На відміну від того, у бою воякові загрозувала смерть, і найважливіше було зберегти енергію, координованість, швидкість реакції. Тому, в умовах бою це було важливішим, ніж важкий, суцільний обладунок, що втомлював і сповільнював швидкість рухів.

Нерідко з метою розваги князі та бояри влаштовували і інші змагання, так звані "потіхи". На них, окрім акробатів, скоморохів, співців та гусярів, виступали і борці з ведмедями, кулачні бійці, фехтувальники. Не виключено, що дехто з них був у складі князівської дружини.

Суттєвою формою реалізації ВП були лови, полювання. З XI ст. вони особливою популярністю користувалися серед феодалної знаті. Для правлячої верхівки полювання виступало однією з найулюбленіших розваг. Труднощі, що зустрічалися мисливцям, долалися з допомогою повної мобілізації фізичних якостей, коли успіху сприяла сила, бистрота, спритність, витривалість, висока рухова активність, майстерність їзди верхи, вміння плавати".

До форм реалізації ВФП слід віднести, на наш погляд, і військові походи. Постійні воєнні кампанії, битви та сутички, у яких перебувало княже військо, сприяли ефективному військово-фізичному вишколу руських воїнів.

Навіть у мирний час дружина виконувала воєнні завдання, вирушаючи на "полюддя" - збір данини з підкорених племен. Як правило, це робилося взимку, коли замерзали численні болота та річки, що давало змогу здійснювати далекі мандрівки крізь лісові хащі за даниною. "Безпечність" таких походів яскраво засвідчує випадок з князем Ігорем, котрий, не врахувавши достатньо своїх сил, був схоплений древлянами і вбитий.

Протягом багатовікової історії, на основі давніх традицій, руське військо виробило і певні характерні ознаки, стиль ведення бою. Він полягав у навальній, відчайдушній атаці, що мала з перших хвилин переломити хід бою на користь русичів і викликати замішання серед ворогів. Тактику такого сильного удару вважали за спеціальність українського війська і називали її "руський бій". Слід відзначити ще одну особливість ведення бою русичами, яка стосується оборони в умовах степу. Як відзначає І.Крип'якевич, русичі влаштовували довкола себе табір із обозних возів - "так як це пізніше робили запорожці".

Отже, до форм реалізації ВФП слід віднести:

- 1) військово-прикладну підготовку у воєнізованих формуваннях;
- 2) змагальні форми реалізації (ігрища, турніри, "потіхи", різноманітні змагання);
- 3) полювання;
- 4) військові походи.

Л І Т Е Р А Т У Р А

1. Тимчак Я.В. Народні традиції військово-фізичної підготовки карпатських опришків// Рідна школа, 1997.- N 12.
2. Тисовський О. Життя в Пласті: Посібник для українського пластового юнацтва.- 3-є вид., вип.Нью-Йорк-Торонто: б.в., 1969.
3. Українські січові стрільці, 1914-1920/ За ред. В.Гнаткевича та ін.- Львів: Слово, 1991.
4. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.- У трьох томах.- К.: Наукова думка, 1990.- Т.2.
5. Андрухів І.О. Західноукраїнські молодіжні товариства "Сокіл", "Січ", "Пласт", "Луг".Івано-Франківськ: б.в., 1992.
6. Балущок В.Г. Обряди ініціацій українців.-Львів-Нью-Йорк: в-во М.П.Коць, 1998.